

Batı Düşüncesinde Klasik ve Çağdaş Tanrı Tasavvurları

Classical And Contemporary Designs Of God In Western Thought

ÖZET

Bu çalışmada; Batı düşüncesindeki tanrı tasavvurlarının çıkış noktası, tarihi seyri, gelişim evreleri, etkileşimleri, fikri alt yapısı ve resmi dini söylemle olan alakası incelenmiş, resmi dinin tasavvuru olan teizm, burada temel ölçü olarak kabul edilmiştir. Deizm, ateizm ve panteizm gibi tanrı tasavvurlarının durumu teizmin bulunduğu konuma göre irdelenmiştir. Üzerinde en fazla durduğumuz nokta; diğer tanrı tasavvurlarının çıkmasında etkili olan nedenlerin neler olduğudur. Bu çalışmamızda Tanrı tasavvurlarının oluşmasında; Kilise'nin tutumunun etkili olup olmadığı, teizm ve teizm dışındaki tasavvurların oluşmasında; eski medeniyetlerin ne oranda etkili olduğu incelenmiştir. Tanrı tasavvurlarının oluşmasında ayrıca Batı dünyasındaki; dinsel ve fikrîsel çalkantıların, tasavvurlara etkisi araştırılmıştır. Din adına yapılan yorumların; Tanrı'yı yeniden ele almadaki rolü tetkik edilmiştir. Din adına kabul edilen inançların resmi din söylemi olan teizmden ayrılıklara sebep olup olmadığı üzerine durulmuştur. Tanrı tasavvurlarının fikrîsel alt yapıları ve diğer tasavvurlar arasındaki farklılıklar da tetkik edilmiştir. Ayrıca tanrı tasavvurunun insanların; pratik hayattaki eğilimleri, hayata tutunmaları, bakış açılarının nasıl etkilendiğinin ve nerelere evrildiğinin araştırılması yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, Kilise, Teizm, Tasavvur, Âlem.

ABSTRACT

In this study; The starting point, historical course, developmental stages, interactions, intellectual background and relevance of the ideas of god in Western thought have been examined, and theism, which is the image of official religion, has been accepted as the basic criterion here. Other; The state of Deism, Atheism and Pantheism god conceptions are examined according to the position of theism. The point we focus on the most; What are the reasons that are effective in the emergence of other god imaginations. In this study, in the formation of God imaginations; Whether the attitude of the Church is effective or not, in the formation of theism and conceptions other than theism; The extent to which the contribution of ancient civilizations was effective was examined. In the formation of God conceptions, also in the Western world; The effect of religious and intellectual turmoil on imaginations has been examined. Comments made in the name of religion; His role in reconsidering God has been examined. It has been focused on whether the beliefs accepted in the name of religion cause separations from theism, which is the official religious discourse. The intellectual substructures of God conceptions and the differences between other conceptions are also examined. In addition, people's imagination of God; In this study, the tendencies in practical life, their clinging to life, their perspectives and where they evolved were investigated.

Keywords: God, Church, Theism, Conception, Realm.

GİRİŞ

Tanrı tasavvurları, Tanrı'ya inanmak kadar önemli bir şeydir. Tanrı'ya inanmak ne kadar önemli ise de Tanrı'ya doğru bir iman ile bağlanmak ondan daha önemlidir. Tanrı'ya doğru bir şekilde inanmak ise, doğru bir tanrı tasavvuru ile mümkündür.

Tanrı tasavvurlarını bize öğreten iki müessese vardır. Bunlardan biri din, diğeri felsefedir. Dinin ana konusu tanrı olduğundan, Tanrı'nın varlığını ve zâtını öğrenmede dinler bizlere yardımcı olur.³ Felsefenin tanrı tasavvurlarına katkısı ise metot kazandırma ve yeni tasavvur kazandırma şeklinde olmuştur. Felsefe dinin belirlediği inanç umdelerini; açıklamak, izah etmek ve kimi zamanda tenkit yapmak ile yardımcı olmuştur. Felsefe dini inançların anlaşılmasına katkı yaptığı gibi, felsefe tarihinde müşahede edildiği üzere kimi zamanda, dinden bağımsız tasavvurları meydana sürmüştür.⁴ Ancak bu tasavvurlar tamamen dinden kopuk da değildir. En nihayet konuları tanrı olduğundan, dinin bir köşesine tutunmak zorunda kalmışlardır. Bu tasavvurların dine sarılmaları, kimi zaman tanrıyı inkâr etmek, yaşantının dışına itmek ve tamamen tanrıdan kurtulma yönüyle olmuşsa da kimi zaman Tanrı'ya daha iyi iman etmek için aranan çareler neticesinde ortaya çıkmışlardır.⁵ Daha fazla Tanrı'ya bağlanalım

Binali Koçğlu¹
İkram Boz²

How to Cite This Article

Koçğlu, B. & Boz, İ. (2024). "Batı Düşüncesinde Klasik ve Çağdaş Tanrı Tasavvurları" International Social Sciences Studies Journal, (e-ISSN:2587-1587) Vol:10, Issue:6; pp:1127-1138. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.12592888>

Arrival: 14 May 2024
Published: 29 June 2024

Social Sciences Studies Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

¹ Dr., Meb, İslam Tarihi ve Sanatları, Kars, Türkiye. ORCID: 0000-0002-3273-4573

² Yüksek Lisans Öğrencisi, İslam Tarihi ve Sanatları, Kars, Türkiye. ORCID: 0009-0008-0231-8545

³ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 7. Baskı (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 496.

⁴ Cevizci, *Felsefe*, 177-178.

⁵ Vahdettin Başçı ve. dğr. *Din Felsefesi Dersleri* (Erzurum: Eser Basın Yayın Dağıtım Matbaacılık, 2015), 83-85.

derken kimi zamanda işin raydan çıktığı da malum olmuştur. Bu şekliyle felsefenin tanrı tasavvurlarına hem olumlu hem de olumsuz etkileri olmuştur.

Batı tanrı tasavvurlarından en fazla etkilenen ve birçok tasavvura ev sahipliği yapan bir bölge olmuştur. Tanrı tasavvurlarının en fazla rağbet gördüğü ve çeşitliliğin olduğu bir yer olması, tesadüfi değildir. Tanrı tasavvurlarının fazlalığını; birinci olarak Hristiyan teolojisine ve ikinci olarak Batı'nın yaşamış olduğu; Rönesans,⁶ Reform⁷ ve Aydınlanma Çağları'nda görebiliriz.⁸ Batı dünyasında bu dönem aralıklarında derin fikri tartışmalar yaşanmakta olup Batı, kendisini çalkantılı düşünce hareketliliğin içinde bulmuştur. Düşünce hareketliliği, felsefi derinliği beraberinde getirmiştir. Bu veçhiyle dine ciddi eleştiriler yapılmıştır. Bu eleştiriler; dinden kurtulma, dini bitirme adına yapıldığı gibi, dine sonradan ilave edilen hurafe ve yanlış inançları temizleme adına da yapılmıştır.⁹

Batı'da tanrı tasavvurlarının felsefi boyutta temsil edilmesinin ve etkin bir ekole dönmesinin nedeni Kilise'nin oluşturduğu dindir. Kilise'nin oluşturduğu dini yaşayış; insanlara hayatlarını dar etmiş, dünyayı yaşanmaz bir hale çevirmiştir. Dinin kendisinin gönderilme amacı, insanları huzura kavuşturma iken, din huzursuzluğun kaynağı olmuştur. İşte dine yapılan eleştiriler yeni tasavvurların doğmasına veya eski medeniyetlerde olan tanrı tasavvurların yeniden hayat bulmasına sebep olmuştur.¹⁰

Antik ve Orta çağda bir takım tanrı tasavvurları teşekkül etmiştir. Bu tasavvurlar; değişik isim ve muhtevalarıyla tarihin seyri içerisinde; iniş ve çıkışlarıyla günümüze kadar devam etmişlerdir. Günümüzde var olan bu tasavvurlar ise; deizm,¹¹ ateizm¹² ve panteizmdir.¹³ Bu tanrı tasavvurları fikri tohumları eskiye uzanmakla beraber, yaşamları ve etkileri çağımızda da sürmektedir. Bu yönüyle teizmi de bu tasavvurların dışında tutmamaktayız ve teizm ilahi dinlerin tasavvurunu temsil etmektedir.¹⁴

I. TEİZM

Teizm; ilahi dinler olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın tanrı tasavvurudur.¹⁵ Hristiyanlığın tanrı tasavvurunun oluşmasında, Aziz Augustinus'un (v. 430) ciddi tesiri olmuştur. Hristiyanların teizm ile ilgili tasavvuru, Hristiyanlığın erken dönemlerinde teşekkül etmiştir.¹⁶

Tanrı hem içkin hem de aşkın varlıktır. Aşkın oluşuyla panteizmden, içkin oluşuyla deizmden ayrılmaktadır. Ayrıca aşkın ve içkin oluşunu deizm ve panteizm gibi anlamamaktadır. Tanrı'nın aşkın oluşu zâtî itibariyledir. Tanrı mahlûkattan; zat ve sıfatları bakımından farklı bir ontolojiye sahiptir. Tanrı'nın varlığı, sonradan yaratılanlara benzemez, başlangıcı yoktur ve varlığının sebebi kendisidir. Tanrı'nın haricindeki varlıkların sebebi kendileri değildir.¹⁷ Tanrı sıfatlarıyla evrende içkin bir varlıktır. Tanrı'nın evrende içkin olduğunu gösteren en büyük âlâmet, yaratma fiilidir. Yaratma fiili bir defa olup biten bir iş değildir. Tanrı her daim bir yaratma içindedir. Onun yaratması süreklidir. Yaratma fiilinin evrenin yaratılmasından sonra faal oluşu Tanrı'nın âlemde içkin oluşuyla açıklanmıştır.¹⁸ Âlem ile içkin oluşu eşyanın yaratılmasıyla açıklandığı gibi, beşer ile olan münasebeti, dualara cevap vermesi ve müminlere yardım etmesi de aynı şekilde değer bulmuştur. Kısacası Tanrı'nın sıfatları, evreni ilk defa yaratmasında etkin olduğu gibi, âlemin sonrasında da varlığı mevcuttur.¹⁹

Teizme göre Tanrı'nın evrende içkin oluşunu gösteren en büyük âmil sıfatlarının manasıdır. Bu manaya göre Tanrı'nın kudreti sınırsızdır. İradesine ket vurmaya kimsenin gücü yetmez ve dilediğini yapandır. Bu açıdan panteizmdeki Tanrı'nın evreni yaratmasının ve iradesinin zorunlu oluşu görüşünden, teizm ayrılmaktadır. Evrende olan her şey Tanrı'nın izniyle ve bilgisiyle olmaktadır. Tanrı'nın ilmi her bir şeye şamildir.²⁰ Teizmin panteizmden farklı düşündüğü noktalardan biri de Tanrı'nın zaman ve mekândan münezzehe oluşudur. Çünkü panteizm, tanrıyı tabiatla eşitlemek suretiyle, tanrıyı zamana ve mekâna hapsedmiştir. Tanrıyı zaman ve mekânın dışında düşünmemek, Tanrı'nın gücünü sınırlandırmak ve tanrıyı sonradan olanlar ile eş değer kılmaktır. Zamansal ve mekânsal olma beşere has bir değerdir. Başlangıcı olmayan ve âlemi sonradan yaratan Tanrı'yı zaman ve mekân ile

⁶ Bkz., Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 375-376.

⁷ Bkz., Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 15. Baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004), 180]

⁸ Cevizci, "Aydınlanma", *Felsefe Sözlüğü*, 99.

⁹ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 161-167.

¹⁰ Macit Gökberk, *Felsefenin Evrimi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 40-41.

¹¹ Ahmet Cevizci, "Deizm" *Felsefe Sözlüğü*, 5. Baskı (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 113.

¹² Aydın Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999), 1; Orhan Hançerlioğlu, "Tanrı Tanımazlık" *Felsefe Sözlüğü*, 6. Baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982), 396.

¹³ Süleyman Hayri Bolay, "Evren Tanrıçılık", *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, 10. Baskı (Ankara: Nobel Yayınları, 2009), 117.]

¹⁴ Voltaire, "Tanrı" *Felsefe Sözlüğü*, çev. Lütfi Ay, 2. Baskı (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966), 4: 183

¹⁵ Başçı v. dğr. *Din Felsefesi Dersleri*, 85.

¹⁶ Cevizci, *Felsefe*, 497.

¹⁷ Zeki Özcan, *Agustinus'ta Tanrı Ve Yaratma* (Bursa: Alfa Yayınlar, 1999), 43-44.

¹⁸ Özcan, *Agustinus'ta Tanrı Ve Yaratma*, 183-188.

¹⁹ Voltaire, "Tanrı" *Felsefe Sözlüğü*, 184.

²⁰ Latif Tokat, *Varoluşçu Teoloji*, (Ankara: Elis Yayınları, 2013), 164-167.

düşünmek; ilahî beşer seviyesine düşürmektir. Bu da Tanrı'nın ezeli ve ebedi oluşuna zıttır. Tanrı'nın her yerde mevcut oluşu, sıfatlarıyla mümkün olmuştur. Yoksa panteizmin savunduğu evren tanrı birlikteliği manasında değildir. Tanrı ile sonradan olan mevcudatın tözsel olarak aynılığı söz konusu değildir.²¹ Deizmin savunduğu tasavvur neticesinde tanrı sınırlı bir varlık olmuştur. Tanrı evreni var edip, arkasından bakan kimse konumuna düşmüştür. Evrenin işleyişiyle ilgili durumuyla ilgili söz sahibi olmamak, teizmin savunduğu kâdir-i mutlak bir tanrı tasavvuruna terstir. Tanrı'nın, Tanrı olarak bilinmesinde ve dünya ile alakalı fiillerinde; kudret, irade, ilim ve yaratma sıfatları ön plandadır. Kudret, ilim ve irade Tanrı'nın evrende içkin oluşunun nedeni; yaratma fiili ise içkin oluşunun sonucudur. Tanrı evreni var ettikten sonra içkin olamıyor ise; kudretinin, ilminin ve iradesinin noksan olduğu veya hiç olmadığı öne sürülebilir.²² Tanrı'nın varlığını hissetmenin yolu âlemi incelemekle mümkün olmuştur. Klasik deyimle, eserden müessire gitmek şekliyle Tanrı'nın varlığı ispat edilmiştir. Tanrı'nın evrende müessir oluşu, evreni yaratması ile alakalıdır. Evren her yönüyle Tanrı'nın buyruğu altındadır ve Tanrı'nın buyruğunun dışına çıkamaz. Tanrı'nın evren ile olan ilişkisi zorunlu bir ilişki değildir. Hâkim olan Tanrı, mahkûm olan evrendir. Evren etkilenmeye Tanrı ise etkilemeye açıktır.²³ O yönüyle evren tanrı birlikteliği veya evrenin icbarı olarak tanrıdan sudûr etmesi diye bir şey yoktur. Tanrı'nın özü farklı ve özü kendisindedir. Evren varlığıyla yokluğuyla ve içindeki her türlü nesnesi ile Tanrı'nın eseridir. Tanrı'nın varlığının başlangıcı yoktur. Hâlbuki evrenin başlangıcı vardır. Evren yok iken var olduğuna göre, bir sonu da vardır. Tanrı'nın başlangıcı olmadığından, Tanrı'nın sonu da yoktur. Başlangıcı ve sonu olan bir maddenin Tanrı ile özdeş olması muhaldir.²⁴ Beşer kendisini Tanrı yerine koymadığına göre, aklı ve seçim yapma olanağı olmayan âlemin Tanrı ile iç içe oluşunu savunmak kabul edilecek bir şey değildir. Evrende her an değişikliğin olduğu aşikârdır. Evrendeki kimi varlıklar doğmakta kimi varlıklar ise ölmektedir. Evreni Tanrı ile aynı saydığımızda, her gün bir şey doğduğunda Tanrı'nın doğduğunu, öldüğünde Tanrı'nın öldüğünü söylemek suretiyle saçma bir şey söylemiş oluruz. Evrendeki kimi varlıkların küçük kimi varlıkların ise büyük olduğunu görürüz. Evrenin içindeki varlıklar Tanrı'dan bir öz taşıyorsa; boyutlarına göre Tanrı'nın küçük veya büyük olduğunu kabul etmek gibi saçma bir şeye bizi götürür. Bunların hepsinin aklî izahı kâbil olan şeyler değildir.²⁵

Tanrı evrenin ilk nedenidir. Ancak bu ilk neden oluşu Aristoteles'in (m.ö. 322) anlayışından farklıdır. Aristo, Tanrı'nın ilk muharrik olduğunu belirtir. Şuursuz bir şekilde var olan evreni Tanrı'nın harekete geçirdiğini iddia etmektedir. Bu yönüyle teizm tarafından iki şekilde Aristo tenkit edilmiştir. Evrenin ezeli oluşu hiçbir şekilde teizm tarafından kabul edilmeyen bir durumdur. Evrenin ezeli oluşunu kabul etmek teizmin kırmızı çizgisini aşmaktır. Teizm, evrenin Tanrı tarafından sonradan yaratıldığını söylemektedir. Zorunlu bir şekilde evreni harekete geçirme Tanrı'nın sıfatlarına aykırıdır. Tanrı'nın kudretini hiçbir şey sınırlayamaz. Tanrı evreni yoktan var etmiştir. Yoktan var etme Hristiyanlık dışındaki ilahî dinlerin de ortak özelliğidir. Tanrı'nın yoktan var ettiğiyle aynı tözde olması imkânsızdır.²⁶ Evren ile Tanrı'yı eş saymak, Tanrı'nın cisim olduğunu kabul etmeye götürür. Tanrı cisim olduğunda, cismin sıfatlarını taşımak manasına gelir. Yahut cisim Tanrı'nın sıfatlarını taşır. Hangi açıdan bakacak olursak, bir teist açıdan felaket demektir. Bu iki durum ya Tanrı'yı cisim konumuna düşürmüş ya da cisim Tanrı konumuna yükselmiştir. Hâlbuki teizme göre Tanrı cisim değildir. Cismin değişme, artma, eksilme, bozulma ve yok olma gibi durumları vardır. Tanrı'da bu gibi hallerin olması caiz olmadığından Tanrı'ya hiçbir şekilde cisim diyemeyiz.²⁷ Tanrı insanlara kendini tanıtmış, insanlara, anlayacağı lisan ile konuşmuştur. İnsanların lisanlarındaki; hakikat, mecaz ve dil üslupları ile hitap etmiştir. Tanrı insanda var olan bu duygular ile insana kelimeler etmiştir.²⁸ Tanrı insana bu şekilde hitap ettiğinden dolayı; birebir aynı sıfatların O'nda olması diye bir şey söz konusu değildir. Tanrı, insandan farklıdır. Sadece biz Tanrı'yı anlayalım diye Tanrı bize, bizim dil olanaklarımız ile konuşmuştur. Yoksa bu sıfatlar tıpa tıp aynısının Tanrı'da var olduğu anlamına gelmemektedir.²⁹ İlahî dinlerin en büyük özelliği ve ayırıcı noktası vahye dayanmış olmasıdır. Teizmi farklı kılan, Tanrı'dan mesaj alındığına inanılmasıdır. Tanrı'nın beşer ile olan münasebeti vahiy ile olmuştur. Tanrı, insanlardan isteklerini, emirlerini ve yasalarını bu yolla sağlamıştır. Vahiy sayesinde insanlar, yaratıcıyı doğru bir şekilde tanımışlardır. Tanrı vahyini her insana duyurmayı murad ederken, bu duyurma işini seçkin kullarına vermiştir.³⁰ Bu seçkin kullar, vahyin değişik şekilleriyle Tanrı'ya doğrudan muhatap olmuşlardır.

Teistik dinler, Tanrı'yı zât olarak bilirler. Tanrı'nın zâtında değişiklik yoktur. Tanrı'nın zâtının olması ile fiilleri arasında bağ kurulmuştur. Panteizmde, Tanrı'nın zâtı olmadığından dua etmenin bir anlamı yoktur. Hâlbuki dua,

21 Ferit Kam, *İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi*, haz. İsmail Kara, 3. Baskı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2009), 39-40.

22 Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, 13. Baskı (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012), 182-183.

23 Caner Taslaman, *Kuantum Teorisi Felsefe Ve Tanrı*, 25. Baskı (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2020), 92-98.

24 Caner Taslaman, *Big Bang ve Tanrı*, 28. Baskı (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2020), 74-76.

25 Özcan, Agustinus'ta Tanrı Ve Yaratma, 44-46.

26 Özcan, Agustinus'ta Tanrı Ve Yaratma, 46-47.

27 H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri Müslüman-Hristiyan- Yahudi Kelamı*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: Kitapevi, 2001), 101-102.

28 Aydın, *Din Felsefesi*, 114.

29 Leibniz, *Metafizik Üzerine Konuşma*, çev. Nusret Hızır (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1949), 13-14.

30 Bekir Topaloğlu-Ilyas Çelebi, "Vahiy" *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 5. Baskı (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017)337-338.

teizme göre Tanrı'nın varlığının kabul edildiğinin en büyük emarelerindendir. Çünkü dua ile Tanrı'nın hakikat olduğu ve gerçekte var olduğu kabul edilir. Tanrı'nın varlığı hakikat olup, zihinlerde yaşayan bir vehim değildir. Her gerçeklik Tanrı ile anlam bulmuştur. Her bir varlığın önem kazanması Tanrı sayesinde olmuştur. Tanrı'nın kuşatmasından hiçbir varlık beri olamaz. Bu yönüyle Tanrı'nın bilgisi nesnelere bilgisine bağlı değildir. Nesnelere olmadan Tanrı onların nasıl olacağını bilir. Tanrı dışındaki varlıklar, Tanrı'ya tesir edemez ve O'nu bir şey yapmaya mecbur kılamazlar. Varlıkların, vücûd bulması, Tanrı ile olan döngüsel bir etkileşim ile değildir. Tanrı dışındaki varlıklar noksan varlıklardır. Tanrı kemal varlıktır.³¹

II. DEİZM

Teizm, Yunanca tanrı anlamına gelen “theos” tan türemesine karşılık, deizm, Latince “deus” tan türemiştir.³² Teizm ve deizm farklı tanrı tasavvurlarına sahip olmakla beraber ateizme karşı beraber hareket etmişlerdir. Daha sonra bu iki tanrı tasavvuru barındırdığı muhteva gereği, değişik kulvarlarda yürümüşlerdir.³³ Deizm bir tanrı tasavvurudur. Deizm bir anda ortaya çıkmış bir hareket değildir. Tarihi bir alt yapıya sahiptir. Tarihi alt yapısında; dinden, bilimden, siyasetten, sosyal yapıdan etkilenme süreci vardır.³⁴ Deizm, Tanrı'nın varlığını kabul etmekle ateizmden, evrene müdahil olmayan bir tanrı anlayışıyla da teizmden ayrılmaktadır. Deizm evrenin yaratıcısı olarak tanrıyı kabul eder. Kabul etmediği nokta evreni yöneten, takdir eden bir Tanrı'nın varlığıdır. Hatta bu durum saat kurduktan sonraki işleyişine benzetilmiştir. Saat kurulduktan sonra çalışması için, bir tesire ihtiyaç olmadığı gibi, evren var olduktan sonra tanrıya muhtaç değildir.³⁵ Deizm, Batı'da çıkmış bir olgu olmakla beraber, üç parça şeklinde incelenebilir. İlki, Kilise'nin ve Hristiyan teolojisinin öngördüğü inançlara başkaldırının ismidir. İkinci olarak, bilimin ilerlemesi sonucu, bilimsel ve felsefi olarak âleme karışmayan bir tanrı fikrinin ortaya çıkmasıdır. Sonuncu olarak; insanların yaşama biçiminin ve inançsal olarak durdukları yerin; deizmin tanrı tasavvuruna yakın olmasıdır. Yani insanların, Tanrı'nın dünyaya yönelik kanunları yokmuş gibi yaşamaları, deist düşünce içinde değerlendirilmiştir. Deizmin çıkmasına baş etken olarak Kilise'nin oluşturduğu teolojiyi sayabiliriz.³⁶ Hristiyan teolojisinin oluşmasında birçok sebep vardır. Hristiyan kelâmının teşekkül etmesi kısa bir zaman içerisinde olmayıp asırlara yayılan bir süreçtir. Bu sürecin içerisinde Hristiyan inancını ve onu oluşturmasında başrol oynamış Pavlus'un oluşturduğu teslisi İznik ve Kadıköy konsiliyle kabul eden Kilise'nin önemi büyüktür.³⁷

Teslis inancı, akıl ve mantık kurallarıyla izah etmek mümkün olmadığından, sadece iman edilmesi istenmiştir. Din, akılla imanın uzlaştığı yerdur. İman ile aklın zıt olması en azından insan fitratı ve İslam akidesi için mümkün görünmemektedir. Din ile beşer muhatap olmuştur. Dinin en hassas noktası olan imanın, bozulmamış sahih bir akıl ve mantık normları ile uyuşması gereklidir.³⁸ Teslis inancının akılla açıklanması kolay olmadığından, Kilise başka tedbirlere başvurmuştur. Bu tedbirler arasında iman etmenin önemi anlatılmıştır. Anlamaya gerek olmadan teslim olunmanın esas olduğunun altı çizilmiştir. İnsanların sadece iman etmekle mükellef olduğu belirtilmiştir. Teslise ve Kilise'nin uygulamalarına itiraz edenlere siyasi baskı uygulanmıştır. Siyasi baskı, yerine göre işkencelere ve öldürmelere kadar gidebilmiştir.³⁹ Teslis ve Kilise uygulamalarının insanların gönlünde yer edinebilmesi zor olduğu anlaşılınca, Hristiyanlık sıradan dinine dönüşmüştür. Her şeyin esrarengiz olduğu hissi verilmeye çalışılmıştır. Böylece insanlar tarafından olayların sebep ve sonuç ilişkisinin araştırılmasının önüne geçilmiştir. Ayrıca Hristiyanlık dininin esasları, çoğu kere mucizeyle izah edilmeye çalışılmıştır. Her olgu mucize kapsamında değer bulmuştur. Bu yönüyle müntesiplerinin Hristiyanlığa bağlanmasının yolu sağlanmıştır. Mucize de olağan dışı olması ve harikulade oluşu insanları ikna etmenin kodu olmuştur. Kilise'nin bu yolla insanlara baskı kurması kolay olmuştur.⁴⁰

Avrupa milletlerinin felsefeleri, yaşantıları, dine bakış açıları çoğu kere ortayı bulamayıp aşırı uçlarda seyretmiştir. Roma imparatorluğu, Hristiyanlığı seçmeden önce dünyevi bunalım içerisindeydiler. Hristiyanlık dinini kabul etmeleri, ahlakî çöküntünün önüne geçme adına olmuştur.⁴¹ Roma imparatorluğu, Hz. İsa'dan kısa bir süre sonra; bozulmamış Hristiyanlığın müntesiplerine hayatı dar etmişlerdir. Bu insanlar Roma takibinden kurtulmak için ıssız yerlerde hayat sürmüşlerdir. Roma İmparatorluğu resmi din olarak Hristiyanlığı kabul etmeden önce insanlar ibadetlerini evlerinin bir köşesinde yapmışlardır. Roma imparatorluğu Hristiyanlığı yalın haliyle kabul etmemiştir.

³¹ Kam, İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi, 20-22.

³² Cevzici, *Felsefe* 499.

³³ Aydın Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999), 19.

³⁴ Cevzici, “Deizm” *Felsefe Sözlüğü*, 227-228; Gökberk, *Felsefenin Evrimi*, 29-50.

³⁵ Aydın, *Din Felsefesi*, 183.

³⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, 180.

³⁷ Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, 211-216.

³⁸ İlhami Güler, *Dine Yeni Yaklaşımlar*, 2. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 111-112.

³⁹ Selim Özarlan, “Din Bilim İlişkisinin Serencamı Hristiyanlık ve İslam Örneği” *Diyanet İlmî Dergi* 56/3 (Temmuz- Ağustos-Eylül 2020), 894-896;

Voltaire, “Engizisyon”, *Felsefe Sözlüğü*, 3: 122-127.

⁴⁰ Aydın, *Din Felsefesi*, 180-181; Cevzici, “Deizm”, *Felsefe Sözlüğü*, 228.

⁴¹ Güler, *Dine Yeni Yaklaşımlar*, 112-114.

Sahip olduğu pagan kültürüyle özdeş bir din şeklini insanlara benimsetmeye özen göstermişlerdir.⁴² Doğu Roma imparatorluğunun, Hristiyanlığı kabul etmesinde siyasi sebeplerin etkisini olduğunu görebiliriz. Resmi din olarak benimsemesi yoluyla İmparator, yeryüzünde Tanrı'nın halifesi olma sıfatını elde etmiştir. Artık krala itiraz Tanrı'ya itiraz şeklinde algılanacaktır. Boyun eğme de Tanrı'ya boyun eğmenin adı olacaktır.⁴³ Roma imparatorluğu Hristiyanlığı kabul etmekle beraber, geçmişinde var olan pagan kültürünü de devam ettirmiştir. Dinin içerisinde eski çok tanrılı adetler, kendilerini saklayarak devam etmiştir. Buna en güzel örnek, teslisin ikinci unsuru olan "Tanrı'nın Oğlu" inancında görebiliriz. Tanrı'nın oğlu inancının pagan kültüründe yaygın olduğunu müşahade edebiliriz. Hristiyanlık, itikatta; Baba, Tanrı'nın oğlu ve Kutsal Ruh şeklinde teslis inancını kabul etmiştir. Kilise'nin din hakkında yorumları ve kararları bu üçleme üzerine bina edilmiştir. Dinin temeli teslis olmuştur. Bu üçlemenin ana noktası "Tanrı'nın oğlu" dur.⁴⁴ Hristiyanlık ekseninde yapılan münakaşalar İsa'nın durumuyla alakalı olmuştur. Uhrevi boyutu Tanrı'nın biricik oğlu İsa üzerine tesis edilmişken, evrenin nizamıyla alakalı olarak Aristoteles (m.ö. 322) felsefesi ve evren görüşü kabul edilmiştir.⁴⁵ Orta çağ felsefesinde Aristoteles damgası hâkimdir. Aristoteles'in evren görüşü kısılcıdır; gezegenlerin dünya etrafında döndüğü var sayılmıştır. Dünya bütün gezegenlerin ekseni olurken onun içinde yaşayan insanoğlu da dünyanın kutbu olmuştur. Orta çağ düşüncesi tek doğru olarak kabul edilmiştir. Bu düşünce şeklinde kalmayıp imanın bir rüknü olarak görülmüştür. Kilise, Tanrı'nın yeryüzünde temsilcisi olarak bu görüşü kabul ettikten sonra; iman edenlerin buna boyun eğmesi beklenmiştir.⁴⁶ Hristiyan dogmaları ve kabul ettiği Aristoteles evren nizamı, Avrupa milletlerinin önünde tek doğrudur. Bunu kabul etmekten başka bir yolları yoktur. İşte bu noktalar deizmi doğurduğunu söyleyebiliriz.

Deizm ilk başlarda dinin etkisini azaltma ve dini hayattan çıkarma şeklinde tezahür etmemiştir. Aslında insanların başkaldırısı; Kilise'nin oluşturduğu din ve dünya görüşüdür. Kilise kendi doğrularından başka bir doğru kabul etmemektedir. Yapılan araştırmalar ve incelemeler Kilise'nin dediğiyle uyuşmamaktadır. Kopernik (v. 1543) ve Bruno (v. 1600) araştırmaları sonucu dünyanın güneş etrafında döndüğü ispat edilmiştir.⁴⁷ Yapılan nice buluşlar Kilise'nin reddetmesinden dolayı, belli bir zaman insanlara açıklanamamıştır. Dinin evren üzerinde yetkisinin olmadığı söylenmek suretiyle, insanların bilim alanında çalışmalarını sağlamıştır. Dinin etkisini azaltmak ile bilimsel gelişmelerin önü açılmıştır.⁴⁸ Aslında deizmin sağlanması tanrıya bir muhalefetten ziyade Tanrı'nın otoritesini kullanan Kilise'ye bir başkaldırıdır. Deizm, Kilise'nin etkinliğini azaltma olarak, doğal sınırlarına dönmesini sağlama adına varlığını ortaya koymuştur. Deizme göre: "Din ilk baştan saf haliyle mevcut iken, bu saf halini Kilise babaları bozmuştur. Dinde olmayan nice hurafeleri ve asılsız şeyleri dine soktular ve Saf temiz ve duru olan din yaşanmaz hale çevrilmiştir. Din akılla uyuşan bir olgudur. Arı duru olan dinin ilk zamanlarında insan merkezde iken, daha sonra insan varlığı din karşısında yok olmuştur."⁴⁹ Deizm taraftarları bu fikirleri seslendirmek suretiyle, insanın varlık sebebini, araştırma azmini, icat etme kabiliyetini sağlamışlardır.⁵⁰ Deizmin tanımında olan "âleme müdahil olmayan bir tasavvur" ilk zamanlar tanrıya karşı yapılmayıp, Tanrı'nın otoritesini kötüye kullanan Kilise'ye karşı yapılmıştır. Âleme müdahil olmayan bir Tanrı demek; Kilise'nin yetkinliğini azaltma demektir. Yetkinliğini din alanında sınırlandırması; dinde olmayan, sonradan sokulan şeylerin arındırılması şeklinde kendini göstermiştir. Bu yönüyle de deizm kendine has bir metot geliştirmiştir. Bu usulün ismi doğal din olmuştur. Deizm, doğal dini kabul ettiği gibi vahyin de akılla uyumlu olması gerektiğini söylemiştir. Burada akıl ana mizan olmuştur. Aklın mizanına uymayan bir dini söylemin, kabul edilmeyeceği vurgulanmıştır. Böylece Hristiyan teolojisine ciddi eleştiriler yapılmıştır. İsa'nın Tanrı oluşu münakaşa edilmiştir. Hristiyanlığın mucizevi formu esrarengiz olaylardan temizlenmeye çalışılmıştır. Hristiyan kelâmında her şeyde bir mucize söylemiyle olayların izah edilmesi kabul edilen bir durum olmaktan çıkarılmaya çalışılmıştır.⁵¹ Kısacası ilk başlarda çıkan deizm, Kilise'nin insanları bezdiren, hayatlarını dar eden; dini ve dünyevi görüşlerine protesto şeklinde su yüzüne çıkmıştır.

Deizmin din alanına yaptığı eleştirilerin bir benzeri Kilise'nin evren görüşü hakkında olmuştur. John Toland (1670-1722) gibi deist filozoflar, Kilise'nin evren görüşü hakkında ciddi eleştiriler yapmışlardır.⁵² Deizmin bilim alanında yaptığı tenkitler farklı noktaya evrilmiştir. Bilim alanında yapılan çalışmaların felsefi deizmi ve ateizmi doğurduğunu söyleyebiliriz. İlk başlarda deizm Tanrı'nın değil, Kilise'nin etkinliğini azaltma olarak karşımıza çıkmışken, felsefi deizm; âleme etki etmeyen bir tanrı tasavvurunu savunmuştur. Tanrı yaratan olarak kabul

⁴² Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 129-129.

⁴³ Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, 228.

⁴⁴ Abdurrahman Küçük v. dğr., *Dinler Tarihi*, 4. Baskı (Ankara: Berikan Yayınevi, 2012), 369-370.

⁴⁵ Gökberk, *Felsefenin Evrimi*, 29-36.

⁴⁶ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 121-148.

⁴⁷ Gökberk, *Felsefenin Evrimi*, 46-47.

⁴⁸ Gökberk, *Felsefenin Evrimi*, 48.

⁴⁹ Gökberk, *Felsefenin Tarihi*, 164-166.

⁵⁰ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 666.

⁵¹ Aydın, *Din Felsefesi*, 180.

⁵² Gökberk, *Felsefenin Evrimi*, 68-75.

edilmiştir. Tanrı'nın evrene olan hâkimiyeti sadece yaratmakla olup, evreni yönetme işini beşere tevdi etmiştir.⁵³ Batıdaki bilimsel icatlar; doğada insanoğlunun hâkimiyetini artırmıştır. İnsanoğluna bir güven gelmiştir. Tanrı olmadan ve kendisine ihtiyaç duyulmadan evrenin işleyişinden haberdar olunacağı öne sürülmüştür. Tanrı evrene yasalarını koymuştur, bu yasaların araştırılması ile dünyanın nizamı öğrenilebilir görüşü ağır basmıştır. Vahiy olmadan, evren ile alakalı malumat sahibi olunacağı ön görülmüştür.⁵⁴ Böylece yeryüzünde Tanrı'nın vekili olduğunu iddia eden Kilise büyük prestij kaybetmiştir. Kilise'nin ay altı ve ay üstü kabulleri, bilimsel buluşlar ile yıkıldığı gibi, Kilise'nin bilgisi olmadan da bilimsel bilgilere ulaşılacağı savı Kilise'yi iyice zor durumda bırakmıştır.⁵⁵ Deizm, Kilise'nin boyunduruğundan dini ve insanları kurtarmak için savaş vermiştir. Bu dönemdeki verilen mücadele dinin doğal halini yaşamak, daha mümince hayat sürmek için yapılmıştır. Bu dönemdeki mücadeleyi verenler, ilim ve din adamlarıdır. Dinin insanlar üzerindeki hakimiyetini azaltma gibi bir hedefleri yoktur.⁵⁶ Ancak bilimsel gelişmeler ile dinin tesiri bilim adamları üzerinde azalmıştır. Evren ile alakası olmayan bir Tanrı tasavvuru kabul edilmiştir. Bu tasavvura etki eden bilim adamları arasında en önemlisi Newton'dur. Newton'un mekanik fiziği âlem ile ilişkisi olmayan bir Tanrı'ya ön görmektedir. Bunun sonucunda evrenin katı determinist bir anlayışla işlediği savı, bilimsel olarak yasa halini almıştır.⁵⁷ Felsefi deizm, bilimsel deizm olarak kendine yer bulmuştur. Tanrı'nın evrenle olan ilişkisi; sadece ilk yaratma ile alakalı olmuştur. Bunun neticesinde Tanrı evrene şekil vermiş, yasalar koymuş ve kenara çekilmiş ve uzaktan uzağa evreni seyretmektedir. Evrene karışmayan bir tanrı algısı beraberinde başka problemler doğurmuştur. Evren hiç ilgisi olmayan bir tanrıya insanlar "neden" dua etsin görüşü ağır basmıştır. Dua ettiğinde cevap vermeyen, kul sıkıştığında yanında olmayan bir tanrıya insanlar "neden" yalvarsınlar diyen insanlar ortaya çıkmıştır. Âlem ile yaratmadan başka hiçbir bağı olmayan Tanrı, dini düşüncüyü tatmin edemez fikirleri öne sürülmüştür.⁵⁸ Deizm, Kilise'nin halkı din ile kandırmasına tepki olarak doğmuştur. Deizmin, bu yönüyle halkın yanında olduğunu söyleyebiliriz. Geniş halk kitlelerine dinin saf halini yaşamaları için bir fırsat olduğunu diyebiliriz. Ancak bilimsel buluşlarla gelişen deizm, başka bir yöne evrilmiştir. Deizm bu yönüyle dini bağların zayıflamasına, hatta yok olmasına kapı aralamıştır. Deizmin bir sonraki durağı ateizm olmuştur.⁵⁹ Bu açıdan deizmi üç parçaya bölecek olursak, birinci aşamasında; halkın deizmi, ikinci aşamasında ilim adamlarının deizmi, son aşaması ise modern hayatla dünyevileşen insanların yaşadığı deizmdir.

Modern insanlar tanrı ile bağının zayıflamasıyla deizmin başka bir yönü ortaya çıkmıştır. İnsanlar Tanrı'nın yaratıcı sıfatını kabul etmekle beraber Tanrı yokmuşçasına bir hayat sürmektedirler. Böyle bir yaşantı şekli de deizm sayılmıştır. İnsanların sekürleşmesi, Tanrı ile alakasının kalmaması deizmin sebebi değil, sonucudur. Deizmin savunduğu tanrı anlayışı böyle bir sonucu hazırlamıştır. İnsanların hayatına karışmayan, hayatlarında olmayan bir tanrı tasavvurunun oluşmasına zemin hazırlamıştır. İnsanlar, Tanrı'ya sadece cenaze merasimlerinde hatırlar hale gelmişlerdir.

III. ATEİZM

Ateizm, Yunanca'da tanrı anlamına gelen "theosun" kelimesine, olumsuzluk bildiren "a" ekinin gelmesinden türemiştir.⁶⁰ Ateizm, genel itibarla "tanrıtanımazlık"⁶¹ şeklinde tarif edilmiştir. Tanrıtanımazlık bileşik ismi; tanrıya inanmama, Tanrı'nın varlığını kabul etmeme, evrende doğaüstü bir varlığın olmadığını iddia etmektir. Ateizmin kısımlarında belirteceğimiz üzere; ateizm, doğada ontolojinin sebebi olarak tanrıyı görmediğinden maddeyi ezeli saymaktadır.⁶² Tanrıyı kabul etmediği için, dine dayalı olan; peygamber, ahiret, hesap günü gibi inançları da reddetmişlerdir. Ateizm, teizm gibi farklı tarifleri olan bir tanrı tasavvurudur. Bu sebeple tanımının yapılması ve sınırının belirlenmesi açısından; yapılan tanıma ve belirlenen bu sınıra insanları dâhil etmek kimi zaman zor bir şeydir. Bu sebeple; dini boyutundan önce felsefi bir düşüncüdür. Dinin sınırlarını aştığı ve kimi zamanda dine saldırdığı için din adamlarının ilgi alanına girmiştir.⁶³ Ateizme ilk önce felsefi bir boyut kazandırmak cihetiyle, kendilerini "ateist" olarak görmeyenleri dışarıda bırakmış oluruz. Kendi toplumunun batıl inançlarını kabul etmediğinden dolayı dinsiz kabul edilen insanlar bu tanımın dışında tutulmuş olur. Bir dinin müntesipleri başka

⁵³ Başcı v. dğr. *Din Felsefesi Derstleri*, 90.

⁵⁴ Cevzci, *Felsefe*, 500.

⁵⁵ Gökberk, *Felsefenin Tarihi*, 163-165.

⁵⁶ Gökberk, *Felsefenin Evrimi*, 67-68.

⁵⁷ Taslaman, *Big Bang ve Tanrı*, 37-38.

⁵⁸ Aydın, *Din Felsefesi*, 182-183.

⁵⁹ Başcı v. dğr. *Din Felsefesi Derstleri*, 90-91.

⁶⁰ Cevzci, "Ateizm", *Felsefe Sözlüğü*, 89.

⁶¹ Aydın, *Din Felsefesi*, 206.

⁶² Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, 1-6.

⁶³ Cevzci, *Felsefe Sözlüğü*, 518-519.

dine mensup insanları kâfir saymaları da “ateizmin” tanımının dışındadır. Ateizm, teizme karşı olarak doğmuş olsa dahi; ilahi dinlerin dışında, başka dinlerin iman edenleri de ateizmin haricinde tutulmuştur.⁶⁴

Ateizm, birçok gruba ayrılmıştır. Biz ise, teorik ve pratik ateizm olarak iki gruba ayırabiliriz. Teorik ateizm, şuurlu bir ateizmi temsil etmektedir. Bu gruptaki insanlar, düşünsel bir tercih ile ateizmi seçmişlerdir. Şuurlu bir tercih söz konusudur. Ateizmi seçmelerinde araştırma inceleme boyutu vardır. Fikirlerinin doğru olduğunu göstermek için tezler ileri sürerler. Bu tezlerin başında, teizme karşı olma vardır. Ateizm, varlığını teizm eleştirisine adanmıştır. Teizmin savunduklarını çürütmek ateizmin varlık sebebidir.⁶⁵

Teorik ateizm, teizme en fazla karşı çıkan ateist akımdır. Bu akım, teizmin tanrı tasavvuruna karşı çıktığı gibi, din ritüellerini de yok saymışlardır. İdeolojik seviyede ateist olanlar, dinin ibadet ve inanç kısımlarını hafife almış ve alay etmişlerdir. Bu yönüyle teizmle mücadeleyi bırakmamışlardır. Ateizmin devamı için hayati önemi olan âlemin yaratılmadığı hakkında fazla mesai harcamışlardır. Teizmin evrenin yaratılmışlığına karşı evrenin yaratılmadığını delillendirmeye çalışmışlardır. Ateizmin bir başka kolu, pratik ateizm olarak karşımıza çıkmaktadır. Pratik ateizm, teorik ateizm gibi kendisini ateist olarak tanımlamaz. Ancak yaşantı hali tanrı yokmuş gibi sürmesinden dolayı ateist düşüncesi içerisinde yer bulmuştur. Pratik ateizm daha çok dini değerlerin zor gelmesi ve dini değerlerin o kişide zayıflamasından kaynaklanmaktadır.⁶⁶ Dini düşüncüyü besleyen âmillerden biri de, geçmişten miras alınan dini değerlerdir. Eğer bu değerler bir kimseye verilmez ise kişinin ateistçe bir ömür sürmesi kaçınılmaz olur. Dini değerlerden yoksun birine de dinin inanç yapısı ve ritüelleri ağır gelebilir. Bu ağır yükün altına girmeme adına, dinden kopuk bir hayat sürebilir.⁶⁷ Teorik ve pratik ateizmin ortak noktalarından biri, ahireti yok saymalarıdır. Teorik ateizm, tanrıyı yok saydığından, otomatik olarak ahiretin varlığı da reddedilmiş olmaktadır. Pratik ateizmde ise, dinin mükellefiyet boyutu ağır geldiğinden ahiret inancını hiç hatıra getirilmek istenmez.⁶⁸ Aslında tanrı inancı ile ahiret inancı iki nesneye bağlı, iki ipin ucu mesabesindedir. Bu yönüyle ahirette hesabın var olması, yeniden dirilme hususu ateisti en çok korkutan ve kaygılandıran hususlardır. Ahiret inancı teist tanrı tasavvurunun hiçbir zaman vazgeçmediği bir asıldır. Teist inancı, Tanrı'nın varlığını, birliğini insanlara duyurmak için geldiği gibi; Tanrı'nın insanları hesaba çekeceğini de bildirir. Tanrı inancı ve ahiret inancını savunmada teizm, düzgün bir grafik seyretmiştir. İlahi dinlerin kabul ettiği ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Adem'den beri aynı çizgi üzerinde devam etmiştir.⁶⁹ İlahi dinlerin savundukları asıllar değişikliğe uğramadan günümüze kadar devam etmiştir. Bu yönüyle teist tanrı tasavvuru tarihi çok eskilere dayanır. İlahi dinlere göre teist tanrı anlayışı asıldır. Bunun dışındaki tasavvurlar, ârizîdir. Aslı yoktur. Bu açıdan ateizm sonradan zuhur etmiştir. Ateizmin tarihi, teist kadar eski değildir.⁷⁰

Ateizmin tarihi eski Yunan'a kadar götürülür. Antik Yunan'da Epikuroscular, şüpheçiler ve Atinalı sofistler, Tanrı'nın varlığını kabul etmeyen felsefi akımlardır. Ateizmin temel dayanağı olan asrımızda da ideolojik ateizmi doğuran maddenin ezeli olduğu fikri; Democritus (m.ö. 460-370), Epikuros (m.ö. 341-270) ve Lucretius (m.ö. 94-55) gibi filozoflar tarafından savunulmuştur.⁷¹ Yunan atomculuğu, ateizmi savunanlar için bir kapı olmuştur. Maddeyi ezeli kabul etmek ve her şeyin madden zuhur ettiğini söylemek, tanrıya gereksinim duymamaya götürür.⁷² Çünkü tanrı olmanın ayırıcı vasfı yaratmaktır. Bu yaratma tanrıda yoksa Tanrı'nın varlığının bir önemi kalmaz.⁷³ Aynı zamanda teizmin en büyük argümanı evrenin tanrı tarafından yaratılmasıdır. Evrenin sonradan olduğunu ispat, Tanrı'nın varlığını gösteren hüccetlerden sayılmıştır.⁷⁴ İşte bu yönüyle evrenin maddesinin ezeli olduğunu söylemek cihetiyle ateizm hem Tanrı'nın olmadığını ispat etmek hem de teizmin savunduğu âlemin yaratılmamış olduğunu söyleme tarafına gitmiştir. Teizmi temelden sarsmak istemiştir.⁷⁵ Ateizmin tarihi arka planı antik Yunan'a kadar gitse de günümüzdeki ateizmin tarihinin kökleri Orta çağdaki Hristiyanlıktır. Ateizmin doğmasına sebep olan etkenlerden biri de Kilise'nin insanlara olan tutumudur. Kilise'nin uyguladığı gaddarlıklar Batı'nın birçok tanrı tasavvuruyla tanışmasına sebep olmuştur. Ateizmin alevlenmesinde, Kilisenin insanlık dışı uygulamaları yatmaktadır. Bu sebeple insanlar, Kilise'nin benimsediği teolojiye ve bilimsel buluşlara mâni olmasına itiraz etmişlerdir.⁷⁶ Avrupa'da, Kilise'ye yapılan başkaldırı kısa zaman sonra meyvelerini vermiştir. Batı dünyası Rönesans, Reform ve Aydınlanma çağını yaşamıştır. Bu usulün en belirgin noktası akla olan güvendir. Her

⁶⁴ Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, 15-17.

⁶⁵ Aydın, *Din Felsefesi*, 212.

⁶⁶ Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, 9-11.

⁶⁷ Güler, *Dine Yeni Yaklaşımlar*, 190.

⁶⁸ Voltaire, “TanrıTanımaz” *Felsefe Sözlüğü*, 1: 68.

⁶⁹ Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, 6. Baskı (İstanbul: LiteraTürk Yayıncılık, 2012), 232-233.

⁷⁰ Caner Taslaman, *Tanrı Parçacığ*, 10. Baskı (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2019), 25.

⁷¹ Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, 23.

⁷² Metin Yıldız, *Kelâm Kozmolojisi Mu'tezilenin, Âlem Anlayışı* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 17-18.

⁷³ Özcan, *Agustinus'ta Tanrı ve Yaratma*, 183-184.

⁷⁴ Başçı v. dğr. *Din Felsefesi Dersleri*, 69-72.

⁷⁵ Taslaman, *Big Bang ve Tanrı*, 16-17.

⁷⁶ Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, 58.

şey akıl süzgecinden geçirilmeye başlanmıştır. Bu durumdan Kilise'nin öğretileri ve İncillerde hâli olmamıştır. Din alanında yeni gelişen fikirlere Hristiyanlık cevap verememiştir. Hristiyanlığın özü olan teslis, asli günah gibi inançlar, kimi filozoflar tarafından münakaşa edilmiştir. İnsanın fitratına uygun olmayacak bu inançlar, Tanrı'nın reddedilmesine kadar götürmüştür. Ateizmin güçlenmesinde bilimsel buluşlarında önemi büyüktür. Bu buluşların ateizmin çerçevesinde iki tarafı vardır. Kilise'nin savunduğu evren görüşü yeni bilimsel buluşlar ile yalanlanmıştır. Bu buluşlar, Kilise'nin dediğinin aksi istikamette teori ve pratik üretmeleri dine olan güveni sarsmıştır. Güvenin zedelenmesi dinin reddine kadar götürmüştür. Bu da ateizmin belli bir oranda güçlenmesine sebep olmuştur.⁷⁷ Ateizmin diğer bir sebebi de ispat edilemeyen bilimsel savlardır. Bu bilimsel savlar ideolojik ateizm tarafından sahiplenilmiştir, maddenin ezeli olduğu delillendirilmemesine bakmayıp, sanki ispat edilmiş bir olgu gibi kamuoyuna lanse edilmiştir. Pozitif bilimlerdeki çeşitli araştırmalar dinin aleyhine kullanılmıştır.⁷⁸ İdeolojik ateizmi dışarıda bırakacak olursak, Batı'da din bilim çatışması olmuştur. Bilim ile dinin karşı karşıya gelmesi ateizmin yayılmasıyla neticelenmiştir. Bilim karşısında; Hristiyanlık derin yara almıştır. Kilise'yi ve dini reddetmek için insanlara büyük fırsat doğmuştur. Dini hayatlarından ve zihinlerinden çıkarmak için fırsat ayaklarına gelmiştir.⁷⁹ Özetle söyleyecek olursak; Kilise'ye duyulan hınçtan dolayı insanlar bilimsel buluşlara dört elle sarılmışlardır. Çünkü Kilise, insanlara çok acı çektirmiştir. Din adına dinde olmayan batıl inançları dine ithal ederek dinin özünü bozmuşlardır.⁸⁰ Dinin özünün bozulması neticesinde dine, bilime ve insana eziyet çektirmişlerdir. Bu konuda en muzdarip olan insan olmuştur. İnsanın muzdarip olması; dine muhatap olması ve insanın değerini alçaltılmasından ileri gelmektedir. İnsanın mahlûkatın içerisinde Tanrı'ya muhatap olması, onun şerefini yükselten bir şey olmuştur. Ne var ki, ilahi din insanların elinde bozulduktan sonra, insana rahmet olan din zahmete dönmektedir. İşte Hristiyanlığa mensup olan insanlar, bu durumu yaşamıştır. Ayrıca Kilise din adına insanın değerini düşürmüştür.⁸¹

Ateizmin eleştirilerinden biri de insanın değerinin düşürülmesidir. Dini otoriteyi eleştiren Nietzsche; asli günahın anlamını sağlamlaştırma adına insanın bedeninin ve ruhunun kötülendiğini belirtmiştir.⁸² Adem'in işlediği günahın dolayı sanki beşer lanetlenmiştir. Bu lanetlenmeden dolayı insanın her daim haddini bilmesi gerekir. Sözüm ona; her zaman beşer, Babasının işlediği günahın dolayı başı öne eğik olmalıdır. Bu günahın altında ezilmelidir. İşte bu düşünceler; Rönesans'ı, Aydınlanma Çağını yaşamış filozofların benimseyeceği bir görüş değildir. Kapına sığmayan, düşüncede derinleşen Batı ilim adamlarının kabul edeceği fikirler değildir. Onların dünyasında dinamik insan tipolojisi yatmaktadır. Hristiyanlık ise ön gördüğü züht anlayışı ve elini eteğini dünyadan çekme beklentisi bu dönem ki filozofların dini inkâr etmeleri için bir sebep olmuştur. Çünkü Tanrı'nın otoritesini kabul etmek gelişmeye engel olmaktadır. Hristiyanlık insanın kedisini gerçekleştirmesine mâni olmuştur.⁸³ İnsanın varlığı asli günah altında ezilmiştir. Asli günahın kurtaran İsa'nın varlığı insanı hiçleştirmiştir. İnsanın varlığı İsa'nın varlığı karşısında yok olmuştur. Bu sebeple dini toptan yok saymak, insanın özüne dönmesine yardımcı olmaktadır. Bu açıdan Nietzsche ile ateizm büyük bir ivme kazanmıştır. Nietzsche'nin dini eleştirileri insan merkezli ve ahlaki yönden olmuştur.

İnsanların, dinden kopmalarına sebep olan âmillerden biri de Hristiyan ahlakı olmuştur.⁸⁴ İnsan, dünyada hâkim olmak istiyorsa tanrıyı hayatından çıkarması lazımdır. Hayatında tanrı olduğu sürece insan kölelikten kurtulamayacaktır. İnsanın efendi olması, Tanrı'nın yokluğuna bağlıdır. Tanrı varsa, insandan söz etmenin anlamı yoktur. İnsanın varlığının yüce olması, özgür olması tanrı fikrinin zihinlerden çıkmasıyla mümkündür. İnsan özgür olmazsa, ahlaktan bahsetmenin anlamı yoktur. İnsan, tanrıya inandığı müddetçe ahlaki olgunluktan bahsetmenin anlamı yoktur. İnsan, kendi geleceğinden bahsetmek istiyorsa, tanrıyı tamamen hayatından çıkarmalıdır. Tanrı var oldukça insan olmayacaktır.⁸⁵ Bu görüşler, ateizmin ete kemiğe bürünmesine sebep olmuştur. Ateizm kendi konumunu tespit etmede veya güçlendirmede içe dönük bu tavsiyeleri yaparken, dışa dönükte çeşitli deliller öne sürmüştür. Bu delillerin en başında kötülük problemi gelmektedir.

Kötülük problemi ateizme olanak sağlayan en büyük dayanaklardandır. Teizmin başını ağrıtan müşküllerin başında gelir. Kötülük problemi öne sürülerek Tanrı'nın yok olduğu ispat edilmeye çalışılır. Kötülük problemi klasik tanımıyla: Dünyada kötülükler vardır. Tanrı var olduğuna göre kötülüklerin olmaması gerekir. Çünkü teizme göre tanrı mutlak iyi ve sınırsız güç sahibidir. Kötülük var ise bu kötülüğü tanrı kaldırmıyorsa, o zaman Tanrı iyi niyetli değildir. Eğer Tanrının iyi olduğu belirtilirse, o zaman kötülüğün olması, Tanrı'nın gücünün yetmemesinden

77 Özarlan, "Din Bilim İlişkisinin Serencamı Hristiyanlık ve İslam Örneği", 895.

78 Güler, Dine Yeni Yaklaşımlar, 193.

79 Özarlan, "Din Bilim İlişkisinin Serencamı Hristiyanlık ve İslam Örneği", 896-897.

80 Birol Dok, *Nietzsche'nin Nihilizmi*, 3. Baskı (Ankara: İskenderiye Kitaplığı, 2008), 41.

81 Dok, *Nietzsche'nin Nihilizmi*, 43.

82 Dok, *Nietzsche'nin Nihilizmi*, 46-47.

83 Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 38-40.

84 Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 947-948.

85 Aydın, *Din Felsefesi*, 224.

kaynaklanmaktadır. Teizm, Tanrı'nın niyetinin iyi olmadığını ve Tanrı'nın sınırsız güç sahibi olmadığı tezini kabul etmeyip, bu sorulara da tatmin edici cevaplar veremediğine göre, ateistlere göre tanrı yoktur.⁸⁶ Kötülük problemi öne süren ateistlere, teistler de cevap vermişlerdir. Öncelikle, kötülüğün olması mutlak manada Tanrı'nın yok olduğu sonucuna götürmez. Eğer kötülükten dolayı Tanrı yok sayılacaksa, dünyada olan nice iyiliklerde Tanrı'nın varlığına delil sayılmalıdır. Nice canlı cansız, şuurlu şuursuz varlıkların kendi kombinasyonu içerisinde yapmış olduğu iyilikler, Tanrı'nın varlığına delil sayılmalıdır. Şuursuz olan evrendeki nice varlık, canlı varlıklara yaptığı iyiliklerde, Tanrı'nın varlığına kanıt olur.⁸⁷ Kötülükler iki şekilde sınıflandırılmıştır. Doğal kötülük ve insanın yaptığı kötülüktür. İnsanın yaptığı kötülük, insanın kendisinden huruç etmektedir. Kendi eliyle işlediğinden ötürü kötülükler zuhur etmiştir. Burada hatalı olan insandır. Tanrı, insanın iyilik etmesini istemiş ve eylemlerinde insanı zorlamamıştır. İnsan, yaptığı iyilik veya kötülüğün cezasını ahirette görecektir. Tanrı, insanı eylemlerinde hür bırakmıştır. İnsanın kötülüğü veya iyiliği seçmesi onun özgür oluşunu gösterir. Bu açıdan dünyada kötülüğün olması, insanın mükâfat kazanması için gerekli olmuştur. Dünyada bütün insanlar zengin olsaydı, fakir olan kimse olmasaydı, insanların cömert olması nasıl bilinebilir? Dünyada biraz kötülüğün olması insanın gelişimi için şarttır. İyiliğin bilinmesi zıddıyla mümkün olmuştur. Eşyada zıtlık olmasaydı, eşyayı birbirinden temyiz etmek imkânsız olur ayrıca dünyada kötülüğün arız olup iyiliğin aslı olduğudur. Kötülüğe nispeten iyiliğin daha fazla olduğu müşahede edilmiştir. Kötülüklerde bir hikmetin olduğu söylenmiştir. İnsanoğlunun, bu hikmetleri tam manasıyla kavraması imkânsız görülmüştür. O yüzden kavrayamadığı kötülükteki hikmetten dolayı Tanrı'yı inkâr etmesinin anlamı yoktur. Tanrı'nın bilgisiyile ve ölçme değeri ile bizim bilgimizin ve ölçme değerimizin aynı olmayacağı gözden kaçmamalıdır.⁸⁸ Doğadaki olan kötülüklerde bir nebze kadar yine insan sorumludur. İnsanın yaptığı kötülüklerden dolayı, dünya ifsada uğramaktadır. Denizin kirletilmesi, ormanların yakılması, ozon tabakasının delinmesi gibi haller insan eliyle vuku bulmuştur. Doğadaki kimi vakalarda insanın hiç dahil olmadığı da bilinir. İnsanın etkisinin olmadığı doğadaki kimi olaylardan zarar görmesine karşılık ahirette Tanrı'nın insana mükâfat vereceğini ilahi dinler haber verir.⁸⁹

Ateizm, Batı'nın bağrında doğmuş bir tanrı tasavvurudur. Dolayısıyla ortaya çıkmasında Hristiyan teolojisinin, Kilise'nin öğretilerinin ve tutumunun büyük bir yeri vardır. Ateizmin eleştirileri, Hristiyan dini için geçerli olabilir lakin başka dinler için bu tenkitler yerini bulmayabilir.⁹⁰ Bu tepkiler sonucu Tanrı inkâr edilmiş olsa bile, Tanrı'nın inkârının mümkün olup olmadığı incelenmiştir. Tanrı inancının fitri olduğunu düşünenlere göre Tanrı'yı yok saymak mümkün değildir. İnsan etrafında gördüğü nice harikaları tesadüfe bağlaması insan aklının ve havsalasının kabul edeceği bir hal değildir. Evrenin her yerinde dakik olan yasaların olması, tesadüfle açıklanacak bir iş değildir. Usta bir elden çıkan bir eşyayı nasıl mücitsiz düşünemiyorsak âlemi yaratıcı olmadan düşünmekte akıllı insan için olacak iş değildir. O yüzden tanrıyı inkâr etmek o kadar kolay değildir.

Tanrı'nın varlığı sadece eserden müessire giderek ispat edilen bir olgu değildir. Tanrı'nın varlığının aynı zamanda duygusal bir boyutu da vardır. Bu duygusal boyutun karşılık geldiği yer inanç ve fitrattır. İnsana bu duyguyu Tanrı yüklemiştir. Bu duygunun varlığı Tanrı'nın olduğunu ona hatırlatır. Bu duygudan insanın kaçması olanaksızdır. Ya bu duygu doyurulmak zorundadır ya da insan kendi tabiatına aykırı davrandığı için birtakım hastalıklara yakalanmasını beklemelidir. Kimi inançsız filozofların delirmesi ve günümüzde kimi insanların uyuşturucuya bulaşması inanç yönünden doyurulmadığıyla alakalıdır. Tanrı'nın yokluğu düşüncesi insanı en çok duygusal yönden zedelemekte ve insanların gönül dünyalarını harap etmektedir.⁹¹

IV. PANTEİZM

Panteizm, tanrı tasavvurudur. Diğer tanrı tasavvurlarında olduğu gibi tek bir tanım yapmak imkânsızdır. Panteizmin, kendi içerisinde birçok anlayışı ve tanımı vardır. Panteizmi savunan filozofların, bu tanrı tasavvurunu açıklamada farklı yolları vardır. Her birinin panteizme ait anlam örgüsü çeşitlenmektedir. Panteizmi açıklamada farklı yollar olmakla beraber ana eksen tabiatla tanrı birliği üzerine bina olmuştur.⁹² Panteizm, âlem tanrı birlikteliği üzerine kurulmuştur. Tanrı ile kâinatı eşleştirme ve Tanrıyı, kâinatın aynısı görme vardır. Kâinattaki bütün mevcudatın, Tanrı'dan bir parça olduğu kabul edilir. Evrendeki bütün parçaların, Tanrı'nın bir görünümü, tezahürü ve yansıması olarak görme ve sonlunun sonsuzda fena bulmasıdır. Sonlu olan mahlûk, sonsuz olan Tanrı'da yok olur.⁹³

⁸⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, 213.

⁸⁷ Taslaman, *Kuantum Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 178-179.

⁸⁸ Taslaman, *Kuantum Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 175-182.

⁸⁹ Başçı v. dğr. *Din Felsefesi Dersleri*, 119-121.

⁹⁰ Özarslan, "Din Bilim İlişkisinin Serencamı Hristiyanlık ve İslam Örneği" 895.

⁹¹ Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, 93-121.

⁹² Cevzici, *Felsefe*, 501.

⁹³ Kam, İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi, 12.

Panteizm, teizmin savunduğu tanrı tasavvurunun karşısında yer alır. Teizme göre; yaratan ile yaratılan vardır. Hiçbir şekilde yaratıcıyla mahlûk birbirine benzemez. Mahlûkatın sebebi Tanrı'dır. Tanrı'nın yaratılmışların sebebi olmasında; hür iradesi, kudreti vardır ve iradesini etkilemeye kimsenin gücü yetmez. Bu açıdan teizmde "Tanrı'ya" varlığı zorunlu manasına gelen vâcibu'l-vücûd denmiştir. Tanrı'nın dışındaki varlıklara "masıvallah" denmiştir. Bu terimin özel bir manası vardır. Bu kavram ile yaratan ile yaratılmışın çizgisi ayrılmıştır. Hâlik ile mahlûkun aynı olmayacağı bu kelime üzerinden vurgulanmıştır.⁹⁴

Panteizmde, Tanrı'nın mahlukatı yaratması diye bir şey yoktur. Mevcudatın var olmasında Tanrı etkin sebep değildir. Âlemin var olmasında Tanrı'nın sebep oluşu, hür bir sebep olmayıp zorunlu bir neden olmaktadır. Tanrı âlemi var etmede hür iradesi yoktur. Evrenin var olması zorunlu olarak Tanrı'dan neşet etmiştir. Bu yönüyle Tanrı'nın iradesi âlemi yaratmada söz sahibi değildir.⁹⁵ Teizmle, panteizmin ayrılık noktası burada ortaya çıkmış olmaktadır. Çünkü teizmin varlığı sınıflandırması, Tanrı'ya ve âleme nasıl yaklaştığının resmini çizmektedir. Teizme göre varlık; vacip, mümkün ve muhal olmaktadır. Muhalin varlığı hiçlik olduğundan; teizmde varlığın iki kategoriye indirildiğini söyleyebiliriz. Vacibin varlığı kendindedir. Başka bir sebebe muhtaç olmamaktadır.⁹⁶ Panteizmde varlık; tabii ile mütetâbi olarak tasavvur edilmekle birlikte, varlık teke indirilmiştir. Doğal olarak vacip ile mümkünün aynı kılınmasından dolayı panteizme sorular yönelmiştir. Teizmde zatları mütenasip olmayan Tanrı ve yaratılmışların, nasıl vücuda geldiği merak konusudur.⁹⁷ Buna mukabil panteizm Tanrı'nın sonsuz sıfatları olduğunu belirtmiştir. Her bir canlı cansız Tanrı'nın sonsuz sıfatlarından bir tanesini temsil etmektedir. Tanrı'nın sonsuz sıfatlarında varlığın karşılık bulması, Tanrı ile mevcudatın birlikteliği için çıkış kapısı olmuştur. Her bir şey Tanrı ile aynı olmak üzere bir varlığı söz konusu değildir. Evrendeki her şey birbirine bir illet ile bağlanmıştır. Her bir illet başkasının nedeni olmuştur. Bu nedenler zinciri içerisinde varlık var olmuştur. Bu varlık, bir zincir içerisinde tek ontolojinin etrafında var olmuştur. İşte bu düzen tanrı ile birleşime götürmektedir.⁹⁸ Tanrı ile mahlûkatın birliktelik sağlaması yan yana olan eşyanın boyutlarının durumuyla açıklanmıştır. Bir eşya, yanındaki bir eşya ile komşudur. Her bir eşya bir başka eşya ile komşu olması gerektiğinden bu durum sonsuza kadar devam etmektedir. Bu beraberlik nasıl birlikteliği gerektirir ise, Tanrı ile insanın birlikteliği de buna benzemektedir. Aynı şekilde, sınırlı bir zaman kendini başka bir zaman içerisinde nasıl buluyor ise; mahlûkatta tanrıda öyle kaybolmaktadır.⁹⁹

Panteizm, teizmde olan âlem Tanrı ikiliğini ortadan kaldırmıştır. Bu da beraberinde birçok problemin çıkmasına neden olmuştur. Bu anlayış çerçevesinde Tanrı'nın zâtı yok olmuştur. Panteizmin Tanrı âlem birlikteliğinden dolayı içkin bir Tanrı karşımıza çıksa bile; bu tasavvur teizmin Tanrı tasavvurundan farklıdır. Teizmin müdafaa ettiği en ehemmiyetli noktalardan biri Tanrı'nın âlemde içkin olmasıdır. Tanrı'nın dünyada içkin oluşu; fiilleri vasıtasıyla olmuştur. Tanrı, evrende sürekli yaratan her an bir oluşta faal Tanrıdır. Panteizmdeki Tanrı'nın içkin oluşu Tanrı'nın faal olması şeklinde anlaşılabilir.¹⁰⁰ Panteistlerin Tanrı'sı, hayy, kâdir ve âlemde faal olan Tanrı değildir. Bu Tanrı'nın gücü elinden alınmıştır. Gücü olmayan, sınırlı bir Tanrı olmuştur. Tanrı'nın isimleri ve sıfatları tabiat ile paylaşılmıştır. Bu paylaşım kimin karar verdiği belli değildir. Kudreti elinden alınmış bir tanrıya insanların yönelmesinin nasıl sağlanacağı belirsizdir. Tabiatla Tanrı'nın aynı hakikat olmasından dolayı, insanların Tanrı'nın varlığına inanmasının nasıl sağlanacağı belirsizdir. Evren ile Tanrı aynı hakikat olduğunda belli bir zaman sonra evrenin Tanrı görülmesine götüreceği aşikârdır. Tanrı ile tabiatın eşitlenmesinden dolayı, insanların Tanrı'ya muhtaç olma hali ortadan kalkacaktır. Tanrı ile âlem aynıleştikten sonra Tanrı var demenin bir anlamı kalmayacaktır. Böyle bir Tanrı'ya insanların inanmasını beklemek safdillik olacaktır.¹⁰¹

Panteizmin varlığı eskilere kadar uzanmaktadır. Aynı şekilde panteizm görüşü eski Stoacı ve Hint dinlerinde de görülmüştür. Batı'da panteizm izleri Descartes'in (v. 1650) görüşlerinde kendisini göstermiştir. Descartes'in fikirlerinden Hegel (v. 1831) ve Spinoza (v. 1677) etkilenmiştir. Özellikle Panteizm Spinoza ile birlikte anılmış, ete kemiğe bürünmüş ve Panteizm tasavvuruna yeni kavramlar ilave edilmiştir.¹⁰² Spinoza'nın Tanrı âlem ilişkisi cevher kavramına dayanmaktadır. Cevher kendi başına kâim olan, varlığının devamı için başkasına muhtaç olmayan; varlığının başlangıcında başka sebebe ihtiyaç duymayandır. Spinoza'daki cevher Tanrı'ya karşı gelmektedir. Cevher araz ilişkisi ile Tanrı ve Tanrı haricindeki varlıklar açıklanmıştır.¹⁰³ Beyaz olan bir çiçeğin beyazlığı nasıl çiçeğin arazi ise ve aynı zamanda sıfatı ise, bu birliktelik var olduğuna göre Tanrı evren ilişkisi de

⁹⁴ Yıldız, Kelâm Kozmolojisi Mu'tezilenin, Âlem Anlayışı, 61-64.

⁹⁵ Aydın, *Din Felsefesi*, 213.

⁹⁶ Yıldız, Kelâm Kozmolojisi Mu'tezilenin, Âlem Anlayışı, 67-76.

⁹⁷ Kam, İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi, 32-35.

⁹⁸ Başçı v. dğr. *Din Felsefesi Dersleri*, 91-93.

⁹⁹ Kam, İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi, 16.

¹⁰⁰ Aydın, *Din Felsefesi*, 193-194.

¹⁰¹ Kam, İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi, 20-21.

¹⁰² Cevizci, *Felsefe*, 501-502.

¹⁰³ Kam, İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi, 31.

buna benzemektedir. Tanrı'nın sonsuz yüzü vardır. Bu sonsuz yüzler cevherdeki araza karşılık gelmektedir. Çiçek solsa bile, çiçeğin cevheri olan varlığı devam edecektir. Bu şekliyle âlemde Tanrı'dan başka varlık yoktur. Tanrı dışındaki varlıklar vehimdir. Deniz kendisini vücuda getiren sudan başka bir şey değildir. Deniz içerisinde; dalga, köpük ve damla denizin dışında farklı isim ve şekiller ile bilinmekte ise de hakikat itibarıyla birdirler. Bu itibarla denizin içindeki farklı suretler denizden sayılmakta ise Tanrı âlem aynılığı da buna benzemektedir. Bu açıdan tabiat zorunlu olarak tanrıdan zuhur etmiştir.¹⁰⁴

Panteizmin Batı'da yaygınlaşma evresi, Avrupa'da dini söylemlerin, fikirlerin tartışıldığı buhranlı bir döneme denk gelmektedir. Çoğu filozofun Kilise'den ümit kestiği bir dönemdir. Kilise bu yoğun fikir alışverişinin yaşandığı bu zamanda insanlara cevap verememiş ve aynı zamanda bu sualler altında ezilmiştir. İnsanlar çareyi başka yerde aramışlardır. Metafizik alan, çıkış itibarıyla rabbanî olması gerekirken, insanlar bu alana el uzatmaya yeltenmişlerdir. Kilise'nin inançlarından kurtulalım derken kendileri yeni bir metafizik ve evren görüşü ihdas etmişlerdir. Metafizik alan, kutsal metne itimat edilerek açıklanması doğru olan bir şeydir. Metafizik alana ait bir şeyin salt yorum ile açıklanması, insanları tatmin etmez. Aynı zamanda kâinat ile alakalı bir yasanın açıklanması; tecrübeye, ilmi tetkiklere, deneye ve müşahedeye dayanmalıdır. Fiziğe ait bir şey fizik kurallarıyla açıklığa kavuşmalıdır. Eşyanın bir hakikati olduğu göz önünde bulundurulması gerekir. Geliştirilen düşünce test edilebilir, ölçülebilir olmalıdır.

Felsefenin görevi, tecrübeleri ve umumun itikadını şerh etmektir. Felsefi akıl sırf vehim üzere duruyorsa, bu aklın yaşaması imkânsızdır. Çoğu felsefi sistemde akıl ve duygular, bilgi alma ve üretme yeri olarak kabul edilmiştir. Ancak kimi eğilimler, aklın doğruluğunu kabul ederken duyguların varlığını ise reddetmişlerdir. Bu ise iki açıdan problem doğurmuştur. Ölçü alınan aklın doğruluğunu kimin test edeceği belli değildir. Bu yönüyle insanın aklına gelen her şeyi söylemesi kaçınılmaz bir hadise olmaktadır. Duyguların inkârı; Tanrı âlem birlikteliğinin olduğuna araç yapılmaktadır. Bu açıdan panteizm kuru bir akla dayanmıştır. Hatta ateizmle karşılaştırıldığı zaman, ateizmin daha rahat anlaşılacağı aşikâr olur. Panteizm, teizme eleştiri olarak; Tanrı ile insanların arasını açtığını söyler. Bu açıdan teizmin Tanrı'sı insandan uzak bir Tanrı'dır. Panteizm, âlem ile Tanrı bir saydığından, Tanrı âlem yakınlığını sağlamıştır. Ancak gerçek dedikleri gibi olmamıştır. Panteizmin savunduğu fikirler ateizme kapı aralamıştır.¹⁰⁵

SONUÇ

Yanlış dinî inanç ve bu inançtan etkilenen sosyal yapı, birden çok tanrı tasavvurunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Dinin yanlış inanç ve sosyal yapı oluşturması beraberinde birçok tanrı tasavvurunu ortaya çıkarmıştır. Dolayısı ile tanrı tasavvurları beraberinde resmi dinin savunucusu olan teizme birçok eleştiri getirmiştir. Sonuç olarak teizmin yapılan eleştirilere cevap üretme ve temel olma özelliği sarsılmıştır. Teizm cevap üretmediğinden dolayı belli bir zaman sonra kendi kendini yemeye başlamıştır. Böylece Hristiyanlık içe dönük büyük çalkantılara maruz kalmıştır. Hristiyan teolojisi ilim adamlarının zihinlerini ve gönüllerini doyuramamıştır. İlim adamları nezdinde din basit kalmıştır. Resmi dini tasavvur olan teizm büyük yara almıştır. Hristiyanlık teizm inancından kopmaların önüne geçememiştir. Yanlış inancı insan doğası ve zihinler kabul etmemiştir. Bu yönüyle Hristiyan teolojisinin sorunlu olduğu kabul edilmiştir.

Neticede dine yapılan eleştiriler sonucunda birçok eser yazılmıştır. Yazılan eserlerde insanlar eleştiriler ve tenkitlerde bulunmuşlardır. Teizme yapılan tenkitler dinin yaşantıya aksedilmesinde ciddi düşüşler olmuş olsa da fikri bir canlılığın yaşanmasına da vesile olmuştur. Dinin konuları yeniden gözden geçirilmiştir. Yıkılması imkânsız olan tabular yıkılmıştır. İman esası gibi görünen dogmalar, incelenmeye tabi tutulmuştur. Ancak Hristiyan dünyasında yapılan bu eleştiriler güzel meyveler vermemiştir. Olgun bir meyve vermemesinde belki de dinin esası olarak kabul gören ve dinden doğru haber vermesi beklenen İncil'den kaynaklanmaktadır. İncil şayet özgünlüğünü korunabilseydi çok güzel bir şekilde semereler verebilir ve yapılan saldırıların önüne geçilebilirdi. Lakin İncil'in içerisindeki tutarsızlıklar, kimi filozofların dinden ümit kesmesine sebep olmuştur. Bunun akabinde kendi dertlerine çare bulmaya çalışmışlardır. Kendi dertlerine çare bulalım derken başka marazlar üretmişlerdir. Çünkü dinin ilahi yönü vardır. İlahi yöne dayanmayıp, mücerret akıl ile din sahasında yorum yapmak başka sıkıntıların doğmasına sebep olmuştur. Filozofların fikri düşünceleri belli bir zaman sonra dünyada ideolojilere dönüşmüştür. Bu ideolojiler resmi dinin yerine geçmiştir. Bu ideolojilerin kısılcacında olan yaşantılar insanlara dayatılmıştır. İnsanlar, Hristiyanlığın yanlış uygulamalarından çektiği sıkıntının bir başka şekli; bu tasavvurların ortaya çıkardığı dünya görüşünden çekmeye başlamıştır. İnsanlar Kilise'ye karşı verdiği mücadeleyi belli bir zaman sonra bu anlayışlara karşı vermiştir.

¹⁰⁴ Kam, *İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi*, 25; Toshihiko Izutsu; *İslâm Mistik Düşüncesi Üzerine Makaleler*, çev. Ramazan Ertürk, 3. Baskı (İstanbul: Ağaç Kitapevi Yayınları, 2010), 87-888.

¹⁰⁵ Kam, *İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi*, 35-42.

KAYNAKÇA

- Küçük, Abdurrahman - Tümer, Günay - Küçük, Mehmet Alparslan. Dinler Tarihi. 4. Baskı. Ankara: Berikan Yayınevi, 2012.
- Aydın, Mehmet. Dinler Tarihine Giriş. 6. Baskı. İstanbul: Litera Türk Yayıncılık, 2012.
- Başcı, Vahdettin-Yazoğlu, Ruhattin-İmamoğlu, Tuncay. Din Felsefesi Dersleri. Erzurum: Eser Basın Yayın Dağıtım Matbaacılık, 2015.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü. 10. Baskı. Ankara: Nobel Yayınları, 2009.
- Cevizci, Ahmet. Felsefe Sözlüğü. 4. Baskı. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000.
- Cevizci, Ahmet. Felsefe Sözlüğü. 5. Baskı. İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- Cevizci, Ahmet. Felsefe Tarihi. 7. Baskı. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Cevizci, Ahmet. Felsefe. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2007.
- Devellioğlu, Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat. 26. Baskı. Ankara: Aydın Yayınevi, 2010.
- Dok, Birol. Nietzsche'nin Nihilizmi. 3. Baskı. Ankara: İskenderiye Kitaplığı, 2008.
- Gökberk, Macit. Felsefe Tarihi. 15. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004.
- Gökberk, Macit. Felsefenin Evrimi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Güler, İlhami. Dine Yeni Yaklaşımlar. 2. Baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Gündüz, Şinasi. Pavlus Hristiyanlığın Mimarı. 4. Baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Hançerlioğlu, Orhan. Felsefe Sözlüğü. 6. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.
- Izutsu, Toshihiko. İslâm Mistik Düşüncesi Üzerine Makaleler. Çev. Ramazan Ertürk. 3. Baskı. İstanbul: Ağaç Kitapevi Yayınları, 2010.
- Kam, Ferit. İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi. Haz. İsmail Kara. 3. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2009.
- Leibniz, Metafizik Üzerine Konuşma. Çev. Nusret Hızır. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1949.
- Özarslan, Selim. "Din Bilim İlişkisinin Serencamı Hristiyanlık ve İslam Örneği" Diyanet İlmi Dergi 56/3 (Temmuz- Ağustos-Eylül 2020): 883-901.
- Özcan, Zeki. Agustinus'ta Tanrı ve Yaratma. Bursa: Alfa Yayınlar, 1999.
- S. Aydın, Mehmet. Din Felsefesi. 13. Baskı. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012.
- Taslaman, Caner. Bıg Bang ve Tanrı. 28. Baskı. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2020.
- Taslaman, Caner. Kuantum Teorisi Felsefe ve Tanrı. 25. Baskı. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2020.
- Taslaman, Caner. Tanrı Parçacığı. 10. Baskı. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2019.
- Tokat, Latif. Varoluşçu Teoloji. Ankara: Elis Yayınları, 2013.
- Topaloğlu, Aydın. Ateizm ve Eleştirisi. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Topaloğlu, Bekir- Çelebi, İlyas. Kelam Terimleri Sözlüğü. 5. Baskı. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Voltaire. "Tanrı" Felsefe Sözlüğü. Çev. Lutfi Ay, 2. Baskı. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966,
- Wolfson, H. Austryn. Kelâm Felsefeleri Müslüman-Hristiyan- Yahudi Kelamı. Çev. Kasım Turhan. İstanbul: Kitapevi, 2001. 101-102.
- Yıldız, Metin. Kelâm Kozmolojisi Mu'tezilenin, Âlem Anlayışı. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.